

La llum de les estrelles mortes

BIBLIOTECA DE PENSAMENT CONTEMPORANI, 8

Massimo Recalcati

LA LLUM DE LES
ESTRELLES MORTES
ASSAIG SOBRE DOL I NOSTÀLGIA

Traducció de l'italià

ROSER HOMAR

FRAGMENTA EDITORIAL

Títol original *La luce delle stelle morte*
Primera edició a Giangiacomo Feltrinelli
Editore, «Varia», novembre del 2022

Publicat per FRAGMENTA EDITORIAL
Plaça del Nord, 4
08024 Barcelona
www.fragmenta.cat
fragmenta@fragmenta.cat

Collecció BIBLIOTECA DE PENSAMENT
CONTEMPORANI, 8

Primera edició FEBRER DEL 2024

Direcció editorial IGNASI MORETA
Producció editorial MARIA CALLÍS
Producció gràfica RITA PIÑOL
Disseny de la coberta FRANCESC MORETA CASTEL-BRANCO
Fotografia de la coberta Detall del quadre *Paisatge* (1885-1895), de
Modest Urgell, conservat al Museu Nacional
d'Art de Catalunya (MNAC)

Impressió i relligat ROMANYÀ VALLS, S. A.

© 2022 GIANGIACOMO FELTRINELLI EDITORE
Milano
pel text

© 2025 ROSER HOMAR
per la traducció

© 2025 FRAGMENTA EDITORIAL, S. L. U.
per aquesta edició

Dipòsit legal B. 2543-2025
ISBN 978-84-10188-96-9

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Amb la col·laboració del Departament
de Cultura de la Generalitat de Catalunya

RESERVATS TOTS ELS DRETS

*A Claudio Lolli,
germà gran*

Nietzsche: pregar, no; més aviat beneir.
¿No és això, potser, el que el dol hauria de comportar?
R. BARTHES, *Journal de deuil*

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	11
I DOL I TREBALL DEL DOL	15
<i>No estem fets per morir</i>	15
<i>«Desaparec»</i>	18
<i>La vida com a separació</i>	20
<i>Dietari d'un amor</i>	22
<i>«¿Pots perdre'm?»</i>	25
<i>Ser esperats</i>	28
<i>El nom com a objecte perdut</i>	32
<i>Sense cap testimoni</i>	34
<i>L'experiència del dol</i>	37
<i>Langoixa melancòlica</i>	41
<i>Dols impossibles</i>	44
<i>Rebuig del dol</i>	46
<i>La negació maniaca del dol</i>	53
<i>El dol com a treball</i>	58
<i>Un gai saber</i>	59
<i>El treball del dol com a interim</i>	64
<i>El treball del dol com a treball de la memòria</i>	66
<i>Dolor i temps</i>	67
<i>Un nou oblit</i>	69
<i>'Reflecting absence'</i>	72
II NOSTÀLGIES	77
<i>El dol del dol</i>	77
<i>Dol interminable</i>	81
<i>Nostàlgia i malenconia</i>	83
<i>No hi ha cap retorn possible</i>	85

<i>La nostàlgia-enyor</i>	91
<i>Una nostàlgia diferent</i>	96
<i>La llum de les estrelles mortes</i>	98
<i>Memòria-arxiu i memòria espectral</i>	101
<i>Un somni recurrent</i>	103
<i>Memòria del futur</i>	107
<i>El secret del detall</i>	110
III NOSTÀLGIA I AGRAÏMENT	113
«Porteu-me amb vosaltres»	113
«Massimo, mantingues-te lúcid!»	117
<i>Nostàlgia i herència</i>	122
NOTA BIBLIOGRÀFICA	127

INTRODUCCIÓ

AL CENTRE D'AQUEST LLIBRE hi ha la relació de la vida humana amb l'experiència traumàtica de la pèrdua. ¿Què succeeix dins nostre quan la malaltia i la mort ens arrenquen dels braços persones que donaven sentit a la nostra vida i al nostre món? ¿Quan ens veiem forçats a perdre qui tant hem estimat? ¿Però també quan els ideals pels quals hem viscut s'esmicolen irreversiblement, o quan ens cal deixar una terra o una casa que han acollit la nostra vida i a les quals estàvem profundament lligats?

El trauma de la pèrdua es repeteix moltes vegades al llarg de la nostra existència perquè la vida no pot fer altra cosa que escolar-se a través dels seus morts incomptables. No sols a través dels que són efectivament difunts, sinó també de totes les morts —totes les pèrdues— que experimentem de manera simbòlica. Quin buit tan profund se'ns obre dins i fora, i amb quin pes tan enorme carrega la nostra vida —com pot passar en les circumstàncies més dramàtiques— fins al punt d'empènyer-la, fins i tot, a refusar la vida mateixa. I, ¿com ens cal treballar per tornar a viure, per recuperar les ganes de viure? I, encara, ¿què passa, però, quan aquesta tasca ens resulta impossible i ens sentim perduts juntament amb allò que hem perdut?

L'experiència del dol ocupa la primera part del llibre, que prova de respondre aquestes preguntes fonamentals. La segona, en canvi, està dedicada a la nostàlgia. A les diferents direccions que existeixen del trauma, de la pèrdua i del dol, i també a les diferents formes de nostàlgia. Un dol pot fer-se crònic —malenconia—, pot tenir una aparença negativa —mania— o pot desembocar en un veritable i fecund treball simbòlic al voltant del buit que s'ha obert amb la pèrdua de l'objecte —treball del dol. I, a més, com veurem amb detall, cap treball del dol no pot quedar resolt completament. Sempre en resta alguna cosa, inoblidable, que no ens deixa desprendre'ns del tot de les nostres pèrdues. En aquesta clau, la nostàlgia manté una relació particular amb les restes inoblidables que el treball del dol no és capaç de digerir. És el punt en comú entre nostàlgia i dol: el caràcter irreversible de la pèrdua s'associa amb la necessitat de recuperar allò que hem perdut. Tanmateix, ningú no pot tornar de la mort, de la mateixa manera que ningú no pot tornar al temps mític, on la nostra nostàlgia voldria dur-nos altra vegada. De fet, ni el treball del dol ni el sentiment de nostàlgia poden recuperar el que hem perdut per sempre.

Tal com provo de mostrar en aquest llibre, però, la nostàlgia pot tenir dos rostres diferents: el primer és el de l'enyor; el segon, el de l'agraïment. La nostàlgia-enyor pren la forma de la remembrança d'un passat feliç, però irremeiablement perdut, tot i que constantment anhelat. Aquesta mena de nostàlgia evidencia que el dolor del dol per allò que hem perdut, i que no ens serà mai més retornat, perdura: la mare, la infantesa, l'energia de la joventut, les oportunitats, els amors, una vida diferent, els projectes, etcètera. És la condició bàsica de qualsevol dol: percebem la presència de l'objecte per-

dut al nostre voltant, en els indrets que hem compartit, en el temps que hem viscut plegats; sobreviu en les coses que li pertanyien, en la nostra memòria i en els nostres records. I, tanmateix, ja no hi és, ja no puc veure'l, tocar-lo, abraçar-lo, parlar-hi, escoltar-lo, sentir-ne l'olor. Una interrupció impossible de recomençar ha cavat un fossar insuperable entre nosaltres, i entre el nostre passat i el nostre present.

La segona forma de la nostàlgia és la de la nostàlgia-agraïment, que no queda empresonada en l'enyor, sinó que es converteix en un potent recurs psíquic de renovació de la vida. Mentre que la primera forma de la nostàlgia l'activa una voluntat profunda de retornar a allò que contempla amb anhel com un «paradís perdut», la nostàlgia-agraïment retroba, precisament en certs detalls indelebles del nostre passat, l'ànim per continuar amb més força en el present i per projectar-se cap al futur de manera fecunda. És la forma essencial que pot adoptar la tasca d'heretar. En aquest cas, no es tracta d'aspirar al retorn —no existeix la possibilitat de retornar als orígens, a la mare, a la infantesa, a la pàtria, etcètera—, perquè el nostre trajecte per l'existència, com repetia Sartre, és un viatge amb bitllet sols d'anada. Tots nosaltres som uns viatjants que no podem tornar, que no podem fer el camí de tornada pel trajecte de la nostra vida perquè, darrere nostre, no hi ha res més que els nostres incomptables morts. El lloc de retorn és, doncs, en ell mateix un indret impossible, una veritable absència, perquè no existeix cap lloc al qual puguem tornar. Però és precisament en el fons d'aquest retorn impossible que podem dur a terme el nostre viatge tan sols d'anada. En aquest cas ja no som nosaltres els que aspirem amb malenconia al passat —nostàlgia-enyor com a forma de cronificació de la malenconia del dol—, sinó que el passat ens visita

de manera sorprenent i ens ofereix una vegada i una altra la possibilitat de tornar a emprendre el camí —nostàlgia-agraïment com a forma radical de l'herència. Aquest segon rostre de la nostàlgia el trobem magistralment expressat en algunes grans obres d'art, i també en l'estrany fenomen astrofísic de la llum de les estrelles mortes. Una cosa que ja no és entre nosaltres —les ruïnes d'una ciutat destruïda, el cos celeste d'una estrella morta— no deixa d'illuminar la nostra vida i el seu esdevenidor. En aquest centre ja no hi ha l'anhel del retorn —que troba en Ulisses el seu paradigma mitològic—, sinó un desig que mai abans no havíem experimentat plenament. Llavors, la nostàlgia, en comptes de mirar enrere cap allò que ja ha sigut, pot adoptar les formes arriscades d'una força que empeny cap al que encara no ha sigut, no ha succeït, no hem vist. Més que no pas recordar el «paradís perdut del passat», aquesta segona forma de nostàlgia activa el desig d'un altre lloc com un desig nou. ¿Realment podem tenir nostàlgia del futur? ¿Nostàlgia d'un lloc on no hem estat? ¿D'un amor que no hem viscut mai? ¿D'un viatge que no hem fet mai? ¿D'un pensament que no hem pensat mai? Per damunt de tot, la nostàlgia com a agraiement implica que el que ens visita del nostre passat conté una promesa inaudita per al nostre futur. En aquest cas, el que el treball del dol no ha pogut assimilar queda incorporat dins nostre sense activar, però, cap enyor melancòlic. Més aviat, es transmet alguna cosa del passat com una possibilitat inèdita per al futur. Estic agraït als meus morts incomptables per tot el que he rebut; ho duc amb mi no com una relíquia que es regala sinó com una cosa que espera encara arribar a aconseguir-se, com una brisa de primavera, un vent que bufa del sud.

Noli, octubre del 2022

I

DOL I TREBALL DEL DOL

El meu cos és com una casa buida [...]; no hi ha resposta. Tan sols la porta barrada, el teló d'acer, el buit, el zero absolut.

C. S. LEWIS, *Un dol observat*

La seva mort podria ser alliberadora en relació amb els meus desitjos. Però la seva mort m'ha canviat, ja no desitjo el mateix que havia desitjat. Em cal esperar que es conformi un nou desig, un desig que succeeixi la seva mort.

R. BARTHES, *Dietari de dol*

NO ESTEM FETS PER MORIR

No estem fets per morir, sinó per néixer, afirmava Hannah Arendt. Tanmateix, la nostra vida comença a morir en el mateix instant de la primera alenada. No sols perquè la mort és el destí inexorable que ens espera al final de la vida, sinó perquè a cada instant de la nostra vida hi ha alguna cosa que es perd, que queda enrere, que es desprèn de nosaltres mateixos, que desapareix. En aquest sentit, la mort no és, com recordava Heidegger, la darrera nota de la melodia de l'existència que en tanca el moviment,

sinó una *imminència que plana*, que ens acompanya per sempre.

Aquesta imminència de la mort que plana defineix precisament la forma humana de la vida. L'existència d'una flor o d'un animal viu sense conèixer-la. La flor i l'animal són, de fet, expressions d'una vida eterna. Malgrat que també estan destinats a acabar, la seva vida no coneix el turment o el pensament de la mort. La vida animal és vida plena sempre de vida, vida que no coneix la ferida de la finitud o, millor encara, que no coneix la finitud com a ferida, necessàriament mortal, de la vida. L'ocell del cel, com el grill del prat, per reprendre una imatge coneguda dels Evangelis, no coneix l'erosió del temps perquè viu en un present etern, en un únic i ample *avui*. Està desposseït de qualsevol forma d'espera, no està aclaparat pel pes amenaçador de la fi perquè la seva beata mestria ha suspès l'esdevenir del temps en un *ara mateix* que no es deixa corrompre per l'esdevenir de les coses. De fet, la vida animal, com la vegetal, no exclou del tot la fi —el gos, com la flor, mor; la seva existència, com la humana, té «els dies comptats», que diria el Cohèlet bíblic. Tanmateix, no coneix la mort com a destí amenaçador en qualsevol moment de la vida, com a possibilitat sempre possible o com a impossibilitat de totes les nostres possibilitats. Per això, en la seva forma de vida —la vida plena de vida, vida que coincideix amb ella mateixa— els animals no viuen la separació d'ells mateixos, com tampoc no viuen l'ardor del desig ni la pena del manquement a partir de la qual s'origina.

¿Com és que la mirada del nostre gos és tan abusadora? El seus ulls no coneixen l'abisme de la fi i, per això, els gossos posen la confiança, sense reserves, en la mirada de l'amo. No coneixen el destí que els espera perquè el seu destí és a

les mans segures de qui estimen amb absoluta certesa. No és pas casualitat que els animals s'assemblin als éssers humans sols quan emmalalteixen o quan la immediatesa de la seva existència es veu torbada per un accident que en compromet la força vital. Llavors, fins i tot la seva vida, com la nostra, queda lluny de l'eternitat de l'*avui* i es revela vinculada a les lleis ineludibles del temps.

La mort de l'animal respon al ritme necessari de la natura. Que les estacions se succeeixin les unes a les altres implica que la vida cau i es regenera segons unes lleis immutables. I vet aquí per què la mort d'un cadell és un altre moment en què la vida animal recorda la humana. Fins i tot en aquest cas, sembla que la frontera rígida que separa la forma humana de la vida de la forma animal es difumina: la mort ha arribat massa aviat a estroncar cruelment la vida de qui acabava de néixer i tenia tot el dret de viure-la. Els nadons —homes o animals— s'assemblen perquè encarnen l'aspiració positiva de viure i, alhora, amb la seva mort, revelen la vulnerabilitat més gran davant de la vida mateixa. L'escàndol de la mort d'un nounat mostra, tant en la vida humana com en l'animal, que la mort és sempre injusta o, si es prefeix, que no existeix una mort natural.

En la forma humana de la vida, la mort és en primer pla: la mort d'un ésser humà arriba sempre massa d'hora, sempre abans d'hora, injustament prematura. Fins i tot un ancià que mor encarna la injustícia de la fi, la terrible llei del temps a la qual no podem sostreure'ns. Mentre que en el relat d'Erri De Luca *El pes de la papallona* el rei dels isards s'aïlla del ramat per anar a trobar el seu destí amb una saviesa instintiva, la vida humana, en canvi, tendeix a refusar el temps de la mort, voldria poder viure sense fixar-se en la presència de

la mort. Tanmateix, com sabem, el fet que sigui necessàriament ineludible es combina amb la seva contingència imprevisible. És segur que la nostra vida acabarà als braços de la mort, però cap de nosaltres pot saber quan. L'arribada de la mort és al mateix temps certa i incerta. És una de les raons que, com Heidegger va ensenyar, defineix l'angoixa com la nostra condició afectiva fonamental.

«DESAPAREC»

«Desaparec.» Segons el que expliquen alguns dels seus alumnes, aquesta hauria sigut la darrera paraula de Jacques Lacan. Fi del joc, zero absolut, desaparició. No és pas casualitat que el darrer dels seus famosos *Seminaris* dugui el títol premonitori de «Lettre de dissolution» [‘Carta de dissolució’]. Anunci no sols de la fi de la seva Escola —que dissoldrà, per cert, abans de morir—, sinó també de la fi de la seva presència en aquest món. Anunci, precisament, de la seva imminent desaparició.

Desaparèixer és una forma radical de separació. Quan les paraules manquen, quan el dolor és excessiu, quan tot sembla trencat, quan tot s’ha fet impossible de suportar, quan arribem al límit de les nostres forces, quan succeeix el que és irremeiable, quan mor una cosa en la qual havíem cregut fermament, llavors, la separació pot prendre la forma neta i glaçadora de la desaparició. «Desaparec» significa tallar per sempre els lligams amb el món tal com l’he conegut. La dalla del temps ha segat d’un sol cop la corda que ens lligava a la vida. No resta altra cosa que desaparèixer, acabar, extingir-ho tot. En el cas de la mort, aquesta desaparició no

